

*І. Дзира
(м. Київ)*

ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА “ІСТОРІЇ МАЛОЇ РОСІЇ” ДМИТРА БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО

В даній статті аналізуються джерела “Історії Малої Росії” А.М.Бантиша-Каменського. Дослідник акцентує увагу на українських історико-літературних пам’ятках XVIII ст., які були широко використані вченим поряд з архівними документами та іноземними творами для реконструкції подій української історії середини XVI–XVII ст.

Розвиток українського національного відродження з 20-х рр. XIX ст. почав набирати чітко визначених форм. Однією з найважливіших сфер цього процесу була вітчизняна історія. Спираючись на традиції минулих поколінь, тогочасні інтелігенти прагнули відновити історичну пам’ять нації, позбутися стереотипу національної й культурної меншовартісності, малоросійської провінційності. Після втрати автономії Гетьманщини українська інтелігенція пройшла довгий і складний шлях світоглядних, моральних та історичних пошуків. Задумуючись над сумними уроками недавнього минулого, її найсвідоміші представники приходили до висновку, що без ґрунтового знання національної історії неможливо оцінити сучасне й робити серйозні прогнози про майбутню долю рідного краю. Тому ідея створення повного синтетичного курсу української історії була на той час надзвичайно актуальною, можна сказати, “висіла в повітрі”.

Для практичного здійснення такого завдання в першій чверті XIX ст. склалася відносно сприятлива суспільно-політична ситуація. Малоросійський військовий губернатор князь М.Г. Репнін (1816–1834) співчутливо ставився до українського автономістичного руху й послідовно відстоював місцеві інтереси перед петербурзьким урядом. Освічений і гуманний вельможа постійно виявляв великий інтерес до історії українського народу та його культури. У 1816 р. посаду правителя губернаторської канцелярії обійняв колишній випускник Московського університету Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський, який досконало володів кількома іноземними мовами й мав досвід роботи в архівах. Перебування у середовищі патріотичної інтелігенції, котра групувалася довкола князя Репніна, сприяло формуванню прогресивних поглядів у молодого чиновника, пробудженню інтересу до минулого України. Крім того, службові обов’язки надавали йому сприятливі можливості для ознайомлення з місцевим документальним матеріалом. Оцінивши високі

здібності Бантиша-Каменського, князь Рєпнін доручив йому “зайнятися складанням історії Малоросії, давав йому поради, вказував джерела, просив інших про доставляння їх Бантишу і навіть сам написав нарис Берестейської битви”¹. За твердженням М.І. Марченка, “зовнішнім поштовхом до написання “Історії Малої Росії” була поява перших книг багатотомної “Історії держави Російської” М.М. Карамзіна. Той факт, що останній випустив із поля зору історію України та не надав їй у своєму викладі належного місця, викликав у Дмитра Миколайовича прагнення показати, що і його край, Малоросія, як офіційно називали Україну, має свою історію”². Адаже значна частина прогресивних інтелігентів вважала, що “Історія Російської держави обов’язково має розпочатися історією Малоросії у широкому розумінні”³. Таким чином, вони болісно усвідомлювали відставання України в галузі створення й поширення тогочасних історичних праць.

На жаль, автономістичні ідеї першого видання, що побачило світ 1822 р., під впливом політичної атмосфери миколаївської реакції зазнали пізніше істотної еволюції у бік вірнопідданства до царизму. Однак, незважаючи на це, ми повністю погоджуємося з думками В.В. Кравченка, який застерігає від прагматичного, утилітарного підходу до наукової спадщини Д. Бантиша-Каменського, а закликає використовувати історіографічні та історико-культурні критерії при її оцінці⁴.

Приступаючи до написання “Історії Малої Росії”, Дмитро Миколайович міг спиратися на значний науковий доробок своїх попередників, зокрема козацьких літописців. Як припускає О.І. Гуржій, “є підстави вважати, що в книзі історик частково використав батьківський рукопис, написаний на схожу тему”⁵. По-друге, всі представники культурної громадськості, які любили історію своєї Батьківщини, надавали Бантишу-Каменському щирі підтримку, в тому числі допомагали під час розшуку джерел⁶. До послуг дослідника були матеріали архівів Рєпніна, Малоросійської колегії й Колегії іноземних справ. Слід відзначити і те, що при підготовці своєї праці науковець активно використовував багату іноземну історіографію.

Коло джерел “Історії Малої Росії”, в тому числі й літописних, можна визначити повністю. Найменування основних з них і літератури розміщено Дмитром Миколайовичем у 2-х розділах:

1 Рукописи.

2 Друковані джерела та література.

Оскільки укладач не дотримується алфавітного порядку прізвищ (імен) авторів або назв (заголовків) рукописів і публікацій, то можна припустити, що він згрупував різноманітні історичні матеріали за ступенем їх важливості.

З переліку рукописів, якими користувався Бантиш-Каменський, видно, що на першому місці у нього стоять акти й документи Московського архіву Колегії іноземних справ. За ними йдуть справи Малоросійської колегії, що зберігалися в архіві Чернігівського губернського правління. Українські історико-літературні пам'ятки XVIII ст. розміщені наприкінці списку під 11–17 та 19–20 номерами. У розпорядженні Дмитра Миколайовича були “Історія русів” (під час роботи над першим виданням він не був ще знайомий із цим джерелом), “Короткий опис про козацький малоросійський народ” Петра Симоновського, “Літописна оповідь про Малу Росію” Олександра Рігельмана, літописи Самовидця і Граб'янки й 4 списки “Короткого опису Малоросії”. В цьому огляді міститься ряд джерелознавчих моментів: назва списків літописів, прізвище, ім'я, по батькові (ініціали) власника, вказано події якого періоду відображені у творі. Наприклад: “Краткое описание Малой России неизвестного сочинителя, начиная со времен Великого Князя Владимира Святославича по 1735 год. Рукопись мне принадлежащая”⁷.

Д. Бантиш-Каменський передав секретареві Московського товариства історії та старожитностей О. Бодянському для публікації один із списків “Короткого опису Малоросії”. В 6-му номері “Чтений” за 1848 р. пам'ятку було надруковано під назвою “Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года”.

Розуміючи, що ряд іноземних праць містить багато оригінальних або унікальних повідомлень стосовно української історії, Дмитро Миколайович дає їм високу джерелознавчу оцінку. Список друкованої літератури відкривають твори Й. Пасторія, Г. Боплана й П. Шевальє, що базувалися на цінних документах, нарративних джерелах і свідченнях авторів, котрі були очевидцями та учасниками подій. За сумлінність і працелюбство Й.Х. Енгеля дослідник вважає гідною похвали його “Історію України й того імені козаків”, яка містить велику кількість цікавих матеріалів. Разом з цим учений не забуває нагадати читачеві також про помилки в іноземних джерелах та про причини їх наявності. У II розділі містяться вихідні дані про опублікований Федором Туманським “Летописец Малыя России” і “Короткий літопис Малої Росії” Василя Рубана й Олександра Безбородька. Бантиш-Каменський називає видавців та власників друкарень, місце, рік видання, формат тощо. Авторські коментарі дають підставу твердити, що Дмитро Миколайович намагався дати приблизну класифікацію джерел за ступенем їх достовірності й визначити їх історіографічну вартість. Зокрема він зауважує, що “Энгель более сказал о Малороссии, нежели летописи, изданные Г. Туманским и Рубаном”⁸. Опис свідчить також про зіставлення списків літописів, яке давало можливість досліднику встановлювати генетичні

зв'язки між ними. Наприклад, Бантиш-Каменський помітив, що “История о начале проименования казаков, откуда казаки наречены и от какого племени и рода... во многом сходствует с изданныю Г. Туманским”⁹. Усього список джерел нараховує 54 позиції. Крім них, на сторінках “Исторії Малої Росії” знаходимо посилання на “Древнюю российскую вивлиофику” М.І. Новикова, “Современные записки о России” Манштейна, “Журнал” М. Ханенка, твори К. Крюйса, Гордона, Нордберга, Бельських та інші праці, що свідчить про велику ерудицію Дмитра Миколайовича, його начитаність. Проте найвагомішою перевагою джерельної бази твору є порівняно широке залучення актового матеріалу.

Дотримуючись традицій книжної культури XVIII – початку XIX ст., Бантиш-Каменський вміщує на полях авторські маргіналії. Вони служать для кращої орієнтації читача у хронології подій або являють собою посилання на використану літературу. Варто зазначити, що дослідник не визначався якоюсь послідовністю в оформленні наукового апарату своєї праці. Тому діапазон посилань досить широкий – від “глухих”, де вказується лише автор або назва праці, до розгорнутих, коли на полях зазначається прізвище останнього, назва книги, номер тому і сторінки (Historie de Pologne de Solignac, t. 3, p. 63)¹⁰. У багатьох випадках, коли мова йде про неопубліковані списки “Короткого опису Малоросії” або “Дійствій презильной брани”, загальний характер посилань Дмитра Миколайовича вимагає ототожнення джерела. Проте іноді автор не обмежується словами “Малор. летоп.”, а вказує назву рукопису і навіть сторінку: “Истор. о проимен. козаков”; “Опис. кратк. о Малорос., принадл. Ник. Ник. Бан.-Кам. стр. 7”¹¹. Такі ж особливості мають ідентифікаційні форми в примітках з тією тільки різницею, що тут вони стоять завжди у тексті, а не виносяться на поля.

Отже, перейдемо до розгляду особливостей використання в праці Бантиша-Каменського історико-літературних творів 30–80-х рр. XVIII ст. Слід одразу ж попередити, що у наше завдання не входить детальна характеристика історичних поглядів автора. Ми не прагнемо також дати оцінку змісту всього запозиченого матеріалу чи правильності його інтерпретації.

Структура книжки в тому вигляді, як вона визначилась у 2-му та 3-му виданнях, складається з 3-х частин і приміток. Перша частина охоплює події від найдавніших часів до Переяславської ради. Друга присвячена українській історії 1654–1687 рр. Третя містить матеріали від обрання Івана Мазепи до скасування гетьманства. Такий композиційний поділ свідчить про наявність в автора певних уявлень та міркувань стосовно етапів історичного розвитку України. До речі, на думку одного з перших рецензентів, “Исторія п. Б. Каменського за планом своїм дуже схожа

на літопис Рубана”¹². Зауважимо, що наведене твердження стосується першого видання, котре, на відміну від 2-го й 3-го, складалося з 4-х частин (книг). До того ж періоду Київської Русі у виданні 1822 р. було присвячено всього кілька сторінок.

Відстоюючи вірнопідданську концепцію, Дмитро Миколайович розглядає національну історію як необоротний процес повернення України до лона російської монархії, що було історично обумовлено єдністю походження, віри і державності обох народів. Відповідно до своїх поглядів Бантиш-Каменський вивчає українське минуле перш за все у плані політичної історії, що істотно звужує поле його дослідження. Через це головним суб’єктом суспільного розвитку на сторінках книги виступають монархи, гетьмани, політичні діячі й полководці. Використання прагматичного методу, при якому виклад подій ведеться в їх часовій послідовності, викликало труднощі під час встановлення глибинних причин історичних явищ та взаємозв’язку між ними. З іншого боку, такий метод надавав більше можливостей для створення яскравої галереї образів історичних діячів і моралізаторських, дидактичних висновків.

Характер використання Бантишем-Каменським літописних пам’яток 30–80-х рр. XVIII ст. в окремих частинах праці був різним. Як правильно встановив М.І. Марченко, “щодо показу історії стародавньої Русі аж до XV ст. він широко застосовує у своєму викладі матеріал, запозичений з “Історії держави Російської” Карамзіна, з частими посиланнями на неї й з такою самою художньою, часто захоплюючою тодішнього читача майстерністю викладу”¹³. При описі подій “литовської доби” на Бантиша-Каменського справила великий вплив також праця Соліньяка “Historie generale de Pologne”. Переходячи до зображення періоду козаччини, Дмитро Миколайович висловлює нарікання на відсутність необхідних достовірних відомостей, що утруднює дослідження: “Малоросийские летописатели различным образом повествуют о первых предводителях казаков: ученый Миллер, трудолюбивый Энгель, даже известный своими глубокими сведениями в отечественной истории Георгий Конисский, противоречя друг другу, ничего не сказали об них верного, определительного. Деписателю Малой России следует самому, соображая происшествия, отыскивать истину. Он не найдет надежного путевода на сей необработанной еще земле”¹⁴. Спираючись головним чином на праці названих авторів та “Історію русів”, Бантиш-Каменський спробував реконструювати основні події української історії середини XVI – початку XVII ст. При цьому він закликає ставитися критично до цих творів, особливо до останнього: “Деписателю времен новейших предстоит труд очищать сей мутный источник”, – справедливо зауважує дослідник з приводу повідомлень “Історії русів” про легендарні

подвиги гетьмана Скалозуба. А заперечуючи розповідь невідомого автора про гетьманство Михайла Вишневецького, він додає: “Вот еще пример, сколь осторожно надобно почерпать из оного”¹⁵.

Проведений нами аналіз свідчить, що матеріали з історико-літературних пам’яток 30-80-х рр. XVIII ст. відіграють у зображенні картин боротьби українського народу з польсько-шляхетським поневоленням і татаро-турецькою агресією третьорядну роль. Так, під 1576 р., розповідаючи про Баторієві реформи, вчений поряд з іншими джерелами покликається й на “Малороссийские летописи”, наголошує, що “малороссийские летописатели с отличною хвалою отзываются о сем государе”¹⁶.

На відміну від творця “Історії русів”, який твердить, ніби Наливайко з товаришами був підступно схоплений у польській столиці, історик віддає перевагу В. Рубану, О. Рігельману та автору “Короткого опису Малоросії”. Тому на 102-й і 103-й сторінках учений порівняно коротко оповідає про поразку козаків під Солоницею та страту полоненого гетьмана у Варшаві.

Серед лаконічних заміток про дії різних гетьманів, запозичених з “Короткого опису Малоросії”, виділяється розповідь про правління Петра Сагайдачного. Масштабні картини важкого життя українського народу під пануванням польської шляхти Дмитро Миколайович малює на підставі “Історії русів”. Зображуючи становище козацтва напередодні Національно-визвольної війни, він спирається на свідчення Романа Ракушки-Романовського. А для стислих довідок про посилення утисків після поразки козацько-селянських повстань історик використовує матеріали “Короткого опису Малоросії”.

В зображенні подій 1647–1653 рр. твердою опорою для Бантиша-Камєнського стають праці іноземних авторів, у першу чергу Й. Пасторія та П. Шевальє, оскільки останні особливо велику увагу надавали питанням тактики, способам бойових дій. Описуючи Жовтоводську битву, історик посилається на Пасторія і Шевальє; Корсунську – Пасторія, Шевальє, Несецького й Енгеля; Пилявецьку – Пасторія, Коховського, Енгеля та Рудавського. З “малороссийских летописей” він черпає лише інформацію про полонених поляків і трофеї. Правда, розповідаючи про розгром ворога під Корсунем, Дмитро Миколайович зазначає, що Богдан Хмельницький заздалегідь наказав перекопати місцевість та зробити засіки на шляху можливого відступу шляхетської армії. Цей факт історик також бере з вітчизняних джерел. Слова обуреного Хмельницького, якому не вдалося повернути законним шляхом захоплений Чаплинським хутір Суботів, і легенду про Владиславу відповідь Барабашу дослідник переніс з “Короткого опису Малоросії”.

Зовсім не звертається Бантиш-Каменський до українських джерел, висвітлюючи облогу Збаража й Зборівську битву. Описуючи марш, вибір позиції, шикування частин та перебіг бою під Берестечком, Дмитро Миколайович повністю спирається на Пасторія і Шевальє. Й лише там, де йдеться про обрання козаками кропивенського полковника Джеджалія замість захопленого татарами Хмельницького, дослідник, крім названих вище авторів, посилається ще і на “малороссийские летописи”.

На відміну від воєнної історії, можна відзначити більший вплив козацьких літописів на сторінки, присвячені дипломатичним справам та внутрішньополітичному життю України. Маємо на увазі урочистий в'їзд Богдана Хмельницького до Києва, прийом іноземних посольств восени 1649 р., поділ війська на полки, звістку про відправку посольства до царя тощо. Сюди ж належать емоційні антипольські пасажі типу: “Тогда столь великий ужас объял поляков, что жители даже самой Варшавы намеревались удалиться в Данциг”¹⁷, лист-відповідь Хмельницького королю, в якому переможець під Батогом дозволив собі насміхатися над ворогом, і под.

В основу розгляду подій 1654–1697 рр. Бантиш-Каменський поклав документи архіву Колегії іноземних справ й українські історико-літературні твори XVIII ст. Постійне застосування у II частині названих груп джерел є науково виправдане, оскільки вони найповніше відображають історію Середнього Подніпров'я, на теренах якого в ті часи існувала Українська держава. Співвідносячи літописи з архівними матеріалами, дослідник більш-менш вдало відновлював картину історичної дійсності або корегував відомості першоджерел. Доступна йому іноземна література містила набагато менше цікавого матеріалу, особливо стосовно становища на Лівобережжі у другій половині XVII ст. Це стосується подій та явищ не тільки політичної історії, а й характеристики соціально-економічного устрою, церковних справ, культурного розвитку тощо.

Наприклад, про операції в Білорусії у 1654 р. і битву під Охматовом він розповідає на підставі праці О. Рігельмана та “Короткого опису Малоросії”. Лише цифрові дані про кількість полеглих на Дрижиполі запозичені ним з Коховського. За літописом Граб'янки історик передає цікаві обставини зустрічі Б. Хмельницького з ханом Менглі-Гіреєм у 1655 р. Наочна близькість “Короткого літопису Малої Росії” В. Рубана й “Історії Малої Росії” виявляється в зображенні останньої ради у Чигирині, в якій брав участь Б. Хмельницький. Даний уривок витриманий у панегіричному дусі. За допомогою образно-виражальних засобів Дмитро Миколайович змальовує зворушливий і величний портрет старого гетьмана, вдало передає внутрішній стан провідника нації, який звертається до співвітчизників з прощальним словом. Промова Хмельницького, що

була запозичена з праці В. Рубана, повністю відповідала вірнопідданським поглядам історика. Адже в ній гетьман “жалел, что не дал Бог кончить войну с поляками, как ему хотелось, отторжением от Польши и присоединением к Российской державе наследственного одной достояния: Волыни, Покутья, Подолии и Полесья”¹⁸. Узгоджене поєднання відповідних рядків “Історії русів” та “Короткого опису Малоросії” дало можливість Бантишу-Каменському відтворити урочистий заповіт гетьмана своєму сину Юрієві. У XVIII – на початку XIX ст. багато істориків, зокрема В. Татищев, Ф. Емін, М. Карамзін, не зупинялися перед складанням промов історичних діячів. Як бачимо, цим шляхом пішов і Бантиш-Каменський, тим більше, що джерела давали йому підстави для такої дещо довільної інтерпретації фактів.

Діяльність тих чи інших історичних осіб оцінювалася Дмитром Миколайовичем у першу чергу через їхнє ставлення до Росії. Для негативної характеристики Виговського дослідник переказує відповідні рядки “Короткого опису Малоросії”, які мають свідчити про незаконне захоплення генеральним писарем гетьманства. Адже саме в національних джерелах розповідається, як Виговський за допомогою інтриг та змов доклав усіх зусиль, щоб усунути неповнолітнього Юрія Хмельницького й заволодіти булавою. Ще більше згущуючи фарби, Бантиш-Каменський дає також особисту тенденційну оцінку новообраного гетьмана: “Сей пришлец не дорожил Украйною, странною для него чуждою; равнодушен был к благоденствию ее жителей, не страшился изменить царю, был расположен ко всегдашней измене”¹⁹. Такі думки суперечать офіційним документам. “Государь не имел никакой причины, – пише дослідник, спираючись на справи колезького архіву, – противиться избранию войска Запорожского. Выговский известен был двору российскому, как человек преданный, усердный, искренний”²⁰. З іншого боку, полтавський полковник Мартин Пушкар характеризується як “проницательный... движимый примерною к отечеству любовью и должным усердием к царю”²¹.

Описуючи внутрішньополітичну кризу, що охопила Україну у 1658 р. та призвела до збройного конфлікту, Дмитро Миколайович використовує матеріали “Короткого опису Малоросії” й “Літописної оповіді про Малу Росію”. При цьому він повністю затушовує соціальну природу боротьби, натомість представляє її як зіткнення між “зрадниками”, “заколотниками” і “вірними царю підданими”.

Й надалі ставлення до Росії залишається для Бантиша-Каменського головним критерієм в оцінці історичних діячів. Ілюстрацією можуть служити зображення Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького і Петра Дорошенка, з одного боку, та Якими Сомка, Дем’яна

Многогрішного й Івана Самойловича, – з іншого.

При відтворенні подій Руїни історик широко залучає літопис Граб'янки, “Короткий опис Малоросії”, “Короткий літопис Малої Росії” В. Рубана та “Літописну оповідь про Малу Росію” О. Рігельмана. Текст II частини свідчить про те, що історіограф уважно прочитав сторінки названих творів, де йдеться про поділ України на 2 частини, які дотримувалися різних орієнтацій та почали взаємне поборювання; про гетьманство Тетері й змагання кількох претендентів на булаву на Лівобережжі, котре закінчилось чорною радою та обранням Брюховецького; про наслідки Андрусівського перемир'я і драматичне правління П. Дорошенка; про занепад Правобережжя тощо. Корпус виписок із вітчизняних джерел не тільки склав фактичну базу внутрішньополітичної історії України другої половини XVII ст., а й певною мірою сформував ставлення вченого до іноземних праць, що містять відомості з даної тематики. Прекрасне знання матеріалів Московського архіву Колегії іноземних справ дозволило Дмитру Миколайовичу вперше у національній історіографії так ґрунтовно вивчити зовнішньополітичну історію України вказаного періоду. Завдяки цьому дослідникові вдалося показати, яким чином взаємини України з Польщею, Московським царством, Туреччиною, Кримом, Молдавією і т. д. були пов'язані з внутрішнім життям гетьманської держави та відображалися на ньому.

На відміну від II, в III частині праці Бантиша-Каменського національні історико-літературні твори 30–80-х рр. XVIII ст. відіграють більш ніж скромну роль. Основний фактичний матеріал автор щедро бере з актів державного характеру, що зберігалися в архіві Колегії іноземних справ. Адже царат виявляв особливу цікавість до українських подій і різними засобами збирав потрібні відомості, що стосувалися у першу чергу військової й політичної діяльності гетьманського уряду. Якщо буремні події 1648–1680-х рр. в Україні не сприяли збереженню місцевої документації, то відносна стабільність, яка настала після обрання на гетьманство Мазепи та, за незначними винятками, тривала упродовж XVIII ст., сприяла нагромадженню різноманітних ділових паперів. Матеріали Малоросійської колегії також розцінювалися Дмитром Миколайовичем як джерела першорядного значення, котрі суттєво розширюють базу для вивчення української історії XVIII ст.

Коли виявлялося, що архівних матеріалів не вистачає, авторові доводилося звертатися до “Деяний и дополнения к деяниям Петра Великого” Голикова, “Истории Петра Великого” Феофана Прокоповича і “Журнала или поденной записки Государя Императора Петра Великого”, яким також надавалася перевага порівняно з козацькими літописами.

Найважливіше питання джерелознавства – питання про вибір джерел – цілком ясно ставилося науковцем, наприклад, у розповіді про перебування українських старшин на чолі з П. Полуботком у Петербурзі. Виклад подій, що мали місце з 3-го серпня по 18-те жовтня 1723 р., дослідник веде на основі щоденника делегації. Після чого Бантиш-Каменський вимушений зауважити: “К сожалению, здесь прерывается дневная записка малороссиян, и я принужден прибегнуть к летописям и словесному преданию”²². В іншому місці він висловлює нарікання, що “летописи малороссийские ничего не представляют любопытного в 1713 и 1714 годах”²³.

Залучаючи матеріали вітчизняних історико-літературних пам’яток, Дмитро Миколайович зображує боротьбу українського народу проти турецько-татарської агресії наприкінці ХVІІ ст., зокрема розповідає про кримські й азовські походи, подвиги С. Палія тощо. З “Літописної оповіді про Малу Росію” потрапив на сторінки його праці великий уривок, де йдеться про перехід Г. Галагана на бік Петра І. Бантиша-Каменського привабив той момент, що О. Рігельман особисто спілкувався з прилуцьким полковником.

Розповідаючи про наступ Москви, спрямований на ліквідацію української автономії, що активно розпочався після полтавської катастрофи, Дмитро Миколайович регулярно звертається до козацьких літописів. Автор вважав за потрібне хоча б коротко проінформувати читача про постої московських військ, роздачу українських земель чужинцям, участь козаків та селян у будівництві каналів і фортифікаційних роботах, свавільні вчинки О. Меншикова тощо. Відповідні рядки він супроводжує власними зауваженнями: “Первые примеры в летописях малороссийских относительно российских владельцев!”²⁴; “Первый пример занятия малороссиян вне родины земляными работами”²⁵ тощо.

У дусі надмірної ідеалізації Петра І, що мала апологетичний характер, Бантиш-Каменський намагається виправдати політику царя стосовно Гетьманщини, прагне обілити його в очах української громадськості. Щоб досягти поставленої мети, історик звалює всю вину на українську сторону, лише злегка докоряючи імператору за неперемінливість у засобах: “Все деяния Петра Великого имели целью благоденствие народов. Как человек, был он подвержен слабостям; но столько раз побеждал самые страсти свои! Нельзя приписывать ему в вину несоблюдение договора, поставленного царем Алексеем с Хмельницким и им самим неоднократно подтвержденного: беспрестанная измена гетманов, оказываемые полковыми и даже сотенными начальниками злоупотребления, беспорядки в судебных местах, бунты запорожцев, заставили сего государя даровать Малороссии новое образование. Петр совершил то,

---

что исполнили бы его преемники: одно только жестокое обхождение его с представителями малороссиян и с казаками, коих он изнурял тяжкими работами, заслуживает некоторую укоризну”²⁶.

У присвяченому діяльності правління гетьманського уряду XLIV розділі історик активно використовує “Короткий літопис Малої Росії” В. Рубана й О. Безбородька. Це природно, оскільки двоє з чотирьох списків “Короткого опису Малоросії”, що були в його розпорядженні, закінчують виклад подій 1734 та 1735 роками, а решта відзначалася великим лаконізмом. Масштабне полотно церемонії виборів Кирила Розумовського і повнокровна картина урочистого в’їзду гетьмана у Глухів постали на основі “Літописної оповіді про Малу Росію” О. Рігельмана й “Короткого опису про козацький малоросійський народ і про воєнні його справи” П. Симоновського.

Самі історико-літературні твори XVIII ст., праці зарубіжних авторів та багата офіційна документація, яку Дмитро Миколайович так ретельно розшукував, давали йому матеріал для зіставлень, роздумів і критичних висновків. Спробуємо тепер визначити основні риси творчої лабораторії й методики Бантиша-Каменського, встановити, котрі з паралельних текстів різних джерел він використовував і чому та як поєднувалися ним ці відомості.

До висновку про необхідність критики джерел історик прийшов емпіричним шляхом, переконавшись, що в наявних матеріалах містяться різні цифрові й хронологічні відомості стосовно конкретного факту, що одні та ті ж питання висвітлюються по-різному. Тому головний метод перевірки інформації першоджерел, який застосовував Дмитро Миколайович, полягав у зіставленні їх змісту. Цей прийом допомагав досліднику встановити, в яких джерелах відобразився даний факт й однаково чи по-різному він висвітлений. Виходячи з власних міркувань про достовірність джерел, він намагався брати матеріали у першу чергу з тих пам’яток, які вважав найдостовірнішими.

В “Історії Малої Росії” легко відшукати примітки, що містять критику творів іноземних авторів як з боку цифрових даних, так і з боку змісту. Для аргументації своїх думок дослідник спирається на матеріали козацьких літописів. Бантиш-Каменський рішуче заперечує свідчення Пасторія та Шевальє, котрі, принижуючи полководницький талант Хмельницького, несправедливо твердили, нібито у Корсунській битві брали участь 40 000 татар. „В кратком описании о Малой России, принадлежавшем моему родителю, – зазначає дослідник, – упоминается на стр. 10: “Потоцкий дал себя обмануть хитрым казаком Языком, будто соединенные войска заключают в себе одних татар 50 000 человек и хан присоединится к ним вскоре еще с большим числом”²⁷. Учений не

погоджується і з тим, що “Коховский ограничивает число реестровых казаков 35 925 чел.”, на тій підставі, що “летописи малороссийские заслуживают большего вероятия, согласуясь с первою статьею Зборовского договора”²⁸. Історик відкидає твердження Енгеля, ніби Лобода був гетьманом, бо всі козацькі літописці одноставно іменують його полковником²⁹.

При розходженні “Історії русів” з козацькими літописами Бантиш-Каменський також надає перевагу останнім. Так, Дмитро Миколайович вважає фантастичним повідомлення невідомого письменника, ніби гетьман Косинський був підступно схоплений у Бресті католиками й уніатами та живцем замуrowаний у стовп одного з кляшторів. “Невероятно, – розмірковує вчений, – чтобы предводитель казаков, действовавший с такою осторожностью против врагов своих, положился на их обещание и добровольно выдал себя им на жертву: сего нет в других летописях”³⁰.

Про те, що дослідник зіставляв різночитання, котрі містилися у текстах українських історико-літературних пам’яток 30–80-х рр. XVIII ст., свідчить коментар № 35 до III частини. Якщо Рігельман і Рубан стверджують, ніби Палій узяв у полон самого хана, то Г. Граб’янка згадує лише про захоплення козаками татарського султана. Бантиш-Каменський справедливо вважає вірогіднішим свідчення гадяцького полковника. Намагаючись розв’язати питання про національність та місце народження Мазепи, історик наводить довідки Вольтера, Леклерка, Голикова, Симоновського, Лесюра, Шафонського, Гордона і Прокоповича. При цьому вчений цілком слушно зауважує, що свідчення генерал-фельдмаршала та архієпископа “не может быть подвержено никакому сомнению”³¹, оскільки й Гордон, і Прокопович були сучасниками гетьмана. Під час розгляду питання про співвідношення сил у Жовтоводській битві Бантиш-Каменський не погоджується з твердженням українських літописців, які “простирают польское войско до десяти тысяч человек, кроме казаков, что, судя по понесенному Потоцким поражению, невероятно”³². В даній примітці висновок зроблено не на підставі додаткового джерельного матеріалу, а внаслідок логічних міркувань.

У ряді випадків Дмитрові Миколайовичу не вдалося встановити, яке ж висвітлення тієї чи іншої події, що наявне в різних джерелах, відповідає дійсності. У такому разі він просто констатує різницю та вводить взаємовиключні факти до своєї історії без їх критичної перевірки. Очевидно, він усвідомлював, що чинить неправильно, але, не володіючи необхідними джерелами й прийомами аналізу, залишав таку інформацію для майбутніх дослідників. Наприклад, на 251-й стор. історик наводить свідчення Енгеля про переправу в 1663 р. польського війська через

Дніпро біля Ржищева й Рігельмана, котрий твердить, що поляки переправлялися біля Стайок; у 78-й примітці до I частини подає списки перших гетьманів за Міллером, Енгелем і Рубаном³³; у 229-й – зазначає, що Грондський визначає кількість загиблих під Зборовом поляків до 4000, а українські літописці – до 5000 чол.³⁴ тощо.

Як бачимо, для вирішення власне джерелознавчих питань Бантиш-Каменський застосовував метод раціоналістичної критики, що набув поширення в науці XVIII ст. У разі багатозначності рішень він обирав те, яке підкріплювалося більшістю джерел і логічних аргументів. Історик зіставляв повідомлення з різних пам'яток не для того, щоб всебічно вивчити джерело, а з метою встановлення правильності висвітлення своїми попередниками тих чи інших фактів. Застосовуючи цей прийом, учений також визначав, чи мала місце в дійсності певна подія, й залучав до своєї праці матеріал, якому надавав перевагу.

Коли у Дмитра Миколайовича не вистачало перевірених фактів, він вдавався до логічних доказів та робив висновки на підставі так званого “здорового глузду”. Критика фактичного змісту джерел і коментар з їх тлумаченням нерідко застосовуються дослідником при роботі з матеріалами козацьких літописів. У ряді випадків три прийоми використовуються одночасно, в комплексі.

Бантиш-Каменський намагається пояснити діяльність історичних осіб особливостями їх характеру й темпераменту, зображує різні психологічні типи. Знаходячи у джерелах відомості про вчинки героїв, дослідник нерідко пробує пояснити їх мотивацію. Наприклад, розкриваючи внутрішні мотиви дійових осіб, історик пояснює, чому в 1659 р. козаки віддали перевагу кандидатурі Юрія Хмельницького, а не переяславського полковника Цюцюри: „Хотя храбрость сего полководца, оказанная при усмирении бунтовавших казаков, особенно истреблением пяти польских полков, бывших в Нежине, оправдывала, некоторым образом, желание его соделаться вождем малороссиян: но с другой стороны заслуги покойного Хмельницкого гласили в пользу его сына, и благодарность восторжествовала над мужеством”³⁵. Таким чином, маємо авторський коментар до повідомлення Рубана про обрання Юрія Хмельницького. Знайомлячи читача з моральним обличчям Івана Брюховецького, Дмитро Миколайович піддає різкій критиці цього авантюриста за жорстокість, підступність та віроломство, які у майбутньому негативно позначилися на долі всієї України. “Властитель народа, – розмірковує історик, – вступаю в права свои, старается щедрыми наградами привлечь к себе сердца людей. Сего обычая придерживаются даже злодеи: но Брюховецкий, взросший среди грубых запорожцев, имея нрав свирепый, мстительный, ознаменовал свое возвышение гибелью

других”³⁶. Далі, йдучи за “Коротким описом Малоросії” й літописом Граб’янки, дослідник розповідає, як Брюховецький відправив у відставку багатьох гідних старшин, стратив Сомка з товаришами і заслав до Сибіру чимало своїх опонентів. В даному психологічному екскурсі перед нами постає не абстрактний державний діяч, а жива людина, живий неповторний характер. Вчинки Брюховецького Бантиш-Каменський намагається пояснити властивостями його душі, психологічними комплексами, особистими нахилами.

Зіставляючи факти про обставини смерті Ю. Хмельницького з творів Крюйса, Рігельмана, Ла-Кроа та польських документів, дослідник приходить до висновку, що в даному разі знати всі подробиці не так уже й важливо. У підході до цієї події він виявляє характерні риси історика-просвітителя, апологета розуму і моралі. Крім того, нищівна характеристика наскрізь пронизана вірнопідданськими почуттями до російського престолу: “Как-бы то ни было, а Хмельницкий с 1680 года перестал более тяготить землю и наносит безславию имени, достойному всякого уважения. Сей непостоянный человек, из гетманов сделавшийся монахом, архимандритом, наконец, невольником и князем малороссийской Украины, как видно из тех же польских дел, не только изменил государю, но и самому Богу, переменив христианский закон на магометанский. Так один проступок нечувствительно ведет нас к другому и потом ввергает в бездну злоключений!”³⁷.

Інформація козацьких літописів про наругу польського воєначальника Стефана Чарнецького над останками Богдана Хмельницького та його сина Тимофія закінчується такими панегіричними рядками історика: “Хмельницкому не нужны памятники. Никакая злоба не изгладит живейшей благодарности, навеки в сердцах малороссиян к нему напечатленной”³⁸.

Цікавий коментар супроводить протилежні за сутністю висловлювання автора “Короткого опису Малоросії” й Веспасіана Коховського, зроблені з приводу смерті Богдана Хмельницького. Розуміючи відносний характер наведених цитат, історик пише: “Хмельницкий заслужил оба сии противоположные мнения. Он столь много сделал добра малороссиянам, что им нельзя не любить его, и столько причинил зла полякам, что они могли его ненавидеть”³⁹.

Іноді дослідник вставляв свої міркування або версії для пояснення тексту першоджерела або для зв’язку між фактами. Наприклад, на 400-й сторінці він розповідає про обставини обрання на гетьманство Івана Скоропадського. Віддаючи справедливість Дмитру Миколайовичу, треба відзначити, що історик звернув увагу на свідчення Нордберга, за яким Скоропадський став гетьманом за наказом царя. Ця версія також

побутувала і в усних переказах. Дослідник спирається також на працю О. Рігельмана, котрий розповідає, що Петро I категорично відкинув кандидатуру Павла Полуботка. Монарх побоювався, що чернігівський полковник “слишком хитер и может сравниться с Мазепою”⁴⁰. Далі Бантиш-Каменський висловлює жаль з приводу відсутності необхідної інформації у козацьких літописах. Проаналізувавши матеріали першоджерел, він, врешті-решт, приходить до такого висновку: “После измены Мазепиной, Петр не хотел вверять управление Малороссии людям предприимчивым. Если б он мог свободно действовать, еще тогда уничтожил бы гетманство”⁴¹.

Говорячи про союз Петра Дорошенка з татарами та розгром козаками польського воєначальника Маховського, Дмитро Миколайович не обмежується переказом відповідних рядків “Короткого опису Малоросії”. Вчений вважає такі кроки фатальною помилкою правобережного гетьмана. На думку історика, замість дружби з татарами, Дорошенкові слід було шукати покровительства у московського самодержця: “Если б казачий вождь имел ум и политику Богдана Хмельницкого, то действовал бы иначе и старался наперед снискать любовь обладателя России. Тогда, может быть, удалось бы ему получить верховное начальство в Украине, без восстановления против себя двух сильных союзных держав”⁴². Ймовірно, що справедливість такої явно алогічної гіпотези Бантиш-Каменський обґрунтовував доказом про однакові історичні обставини, в яких герої мусили діяти так, як це диктувалося самим життям. Як бачимо, у даному разі “здоровий глузд” неправомірно превалює над аналізом джерел.

Перейдемо тепер до тих коментарів літописних пам’яток, у яких яскраво виявляється тенденційність Бантиша-Каменського.

З антиісторичних, промосковських позицій Дмитро Миколайович оцінює ряд політичних діячів України другої половини XVII ст. Переказавши рядки “Короткого опису Малоросії” про придушення Іваном Виговським заколоту Мартина Пушкаря, дослідник засуджує Івана Богуна, котрий діяв на боці гетьмана. “К сожалению, – пише Бантиш-Каменський, – неустрашимый Богун, полковник винницкий, помрачил тогда прежнюю свою славу, обнажив меч против соотечественников!”⁴³. З неприхованою ненавистю ставиться історик до Івана Виговського. Свою розповідь про трагічну загибель цього видатного політичного діяча він закінчує такими словами: “Никто не жалел о сем клятвопреступнике, который, по словам малороссийских летописателей, имел столь поносный конец за свое вероломство и пролитую им невинную кровь человеческую”⁴⁴.

Натомість, де тільки можна, Дмитро Миколайович намагається виправдати колоніальну політику російського самодержавства щодо українського народу. Щоб підкреслити власну вірнопідданість, він піддає критиці розповідь своїх попередників про події 1666–1668 рр.

на Лівобережжі. “Малороссийские летописатели, – наголошує дослідник, – умалчивають о причине появления сих воевод, сборщиков и коммисаров, о сделанной Брюховецким уступке, царскими грамотами утвержденной. Они, таким образом, слагают всю вину на государя, имевшего неоспоримое право располагать достоянием своим”⁴⁵. Таким чином, історик звалює всю вину на гетьмана І. Брюховецького, з власної ініціативи якого збито погіршилося економічне становище народу, і виправдовує кремлівський уряд. Як наголошує Михайло Брайчевський, “це не відповідає правді й несправедливо. Справжня провина за конфлікти, що виникали на тому ґрунті, лежала аж ніяк не на українських державцях, що прагнули зберегти бодай рештки гучно проголошеного самоврядування, а на царській адміністрації, яка настирливо з безглуздою впертістю намагалася її повністю ліквідувати. Усе більшої й більшої сили в Україні набували надіслані з Москви урядовці, усе менше й менше влади лишалося в гетьманського правління. Звідси – шукання інших альтернатив, які можна було б протиставити російській”⁴⁶.

В світлі вірнопідданської концепції Бантиш-Каменський піднімає на щит князя Василя Голицина. Історик вважає, що цей відомий російський державний діяч і полководець не міг у 1689 р. заплямити своєї честі татарським хабарем, як це помилково твердить О. Рігельман та українські літописці, оскільки фаворит царівни Софії був у той час на вершині слави й могутності⁴⁷.

Запозичену з “Короткого опису Малоросії” інформацію про перебування московської залоги на Січі в 1665–1666 рр. Дмитро Миколайович переробляє у дусі свого негативного ставлення до запорізького козацтва. Він з обуренням говорить про дії січовиків, які не схотіли миритися з воеводським ярмом. Порівняємо:

“Короткий опис Малоросії”

„В року 1667 прислан был от царского величества Косоков на Запорожье для охранения запорожцов от татар; о чем они вознегодовавши, ссорились, а для того Косоков, отписався к государю и получил указ, оттуда уступил”⁴⁸. “Історія Малої Росії”

„...Государь...отправил воеводу Косагова с ратными людьми на Запорожье; велел удерживать тамошних казаков в должном повиновении. Последние, преданные Дорошенку, вознегодовали на российского полководца и наглыми поступками принудили его испросить у государя позволение возвратиться в Россию”⁴⁹. Лист кошового отамана Остапа Васютенка до гетьмана Івана Брюховецького від 21-го травня 1667 р.⁵⁰ свідчить, що козацькі літописці точніше розуміли природу конфлікту, котрий виник на Запоріжжі, ніж представник офіційної історіографії.

“Політичну діяльність Мазепи, – пише М. Марченко, – Бантиш-

Каменський розглядає як ланцюг злочинів, таємних підступів, дворушництва і зради не лише цареві та Російській державі, а й усьому українському народові”⁵¹. Автори українських історико-літературних пам’яток розповідають про антифеодальні заворушення, що спалахнули в 1687 р. після скинення Івана Самойловича. Ігноруючи соціально-економічну основу конфлікту, Дмитро Миколайович розглядає його у першу чергу як протест мешканців Лівобережжя проти обрання Мазепи⁵². Цим самим дослідник намагається переконати читача, що український народ відразу ж органічно не сприйняв нового правителя і демонстрував до нього антипатію протягом усього гетьманства. Щоб дискредитувати Мазепу, Бантиш-Каменський неодноразово вдається до наклепницьких тверджень та інсинуацій. Сторінки літописів рясніють замітками і повідомленнями про бойові дії проти Османської імперії й Кримського ханства в 1688–1699 рр. На думку історика, українці брали участь у цих операціях не з ініціативи царя, а через особисте бажання Мазепи, котрий, “смирив покушення врагов, но не истребив вражды, вкоренившейся в сердцах...желал занимать казаков битвами, опасаясь, чтобы мечи их в мирное время не устремились против него”⁵³. Таким чином, уся відповідальність за понесені жертви та економічне виснаження Лівобережжя падала не на московський уряд, а на гетьмана.

Характеристика Дмитра Миколайовича як джерелознавця була б неповною, якщо б ми не нагадали про його спробу встановити авторство “Літопису Самовидця”. Дослідник досить проникливо відзначив, що цю пам’ятку створила духовна особа.

Бантиш-Каменський використав відносно широке коло творів національної історіографії 30–80-х рр. XVIII ст. під час роботи над “Історією Малої Росії”. Причому він активно працював не лише з друкованою продукцією, а й з рукописами, зокрема з чотирма списками “Короткого опису Малоросії”. Найбільше інформації для “Історії Малої Росії” дослідник почерпнув з “Короткого опису Малоросії”. На другому місці йде “Літописна оповідь про Малу Росію” О. Рігельмана (60 посилань), на третьому – “Короткий літопис Малої Росії” В. Рубана та О. Безбородька. Найрідше вчений звертався до “Короткого опису про козацький малоросійський народ” П. Симоновського (всього 15 посилань).

Однак у цілому українські історико-літературні твори 30-80-х рр. XVIII ст., за винятком II частини, відігравали для Дмитра Миколайовича допоміжну роль порівняно з доробком іноземців і архівними документами. Використання джерел полягало не тільки в ставленні до них як до будівельного матеріалу композиції, а й у критиці змісту. Вона проходила шляхом логічно-сислового аналізу тексту (як правило, з позицій “здорового глузду”), а в тому разі, коли випадала можливість, шляхом

зіставлення фактів з інформацією, що містилася в інших пам'ятках, зокрема у документах. Правда, в більшості випадків Бантиш-Каменський не застосовував критичний аналіз джерельних матеріалів, а, включаючи їх до структури свого твору, детально переказував зміст. Через це йому не вдалося повністю подолати ілюстративний підхід у використанні літописів та інших джерел. Але все ж таки й наявні елементи критики були вагомим кроком уперед у формуванні доброякісної бази історичного дослідження.

Загалом “Історія Малої Росії” переважала своїх попередників ґрунтовністю, документальністю й науковістю. У рецензії на третє видання, що побачила світ 1843 р. в “Отечественных записках”, невідомий автор після ряду критичних зауважень підсумовує: “Але при всьому тому книга п. Бантиша-Каменського як матеріал, як найдокладніший літопис цілої країни повинна мати неабияку вартість в очах майбутнього історика цього краю. Одна вже та обставина, що автор мав під руками чи не найбагатший запас друкованих і письмових творів, які прямо стосуються обраного ним предмету, ... надає його книзі, може, значно більшої ваги, ніж інший, найблисучіший, але поверховий виклад”⁵⁴. Втративши на сьогодні, власне, наукову вартість, праця Бантиша-Каменського й у наші дні зберігає свою загальнокультурну та історичну цінність.

---

¹ Павловский И.Ф. К истории Малороссии во времена генерал-губернаторства Н.Г. Репнина. – Полтава, 1905. – С. 9.

² Марченко М.І. Українська історіографія. – К., 1959. – С. 141.

³ Бурачек С. История Малой России (Сочинение Бантыша-Каменского). Издание третье. – Москва, 1842. – Три части // Маяк. – 1842. – Кн. 9. – Отд. критики. – С. 46.

⁴ Див.: Кравченко В.В. Д.М. Бантиш-Каменський // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 93–94.

⁵ Гуржій А.И. Штрихи к портрету «настоящего историка» // Д.Н. Бантыш-Каменский. История Малой России. – К., 1993. – С. 8.

⁶ Див.: Из бумаг Д.Н. Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // Русская старина. – 1904. – № 9. – С. 648–649.

⁷ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С. IV.

⁸ Там же. – С. VII.

⁹ Там же. – С. IV.

¹⁰ Там же. – С. 43.

¹¹ Там же. – С. 108, 118.

¹² /Мартос А.И./ История Малой России со времени присоединения к Российскому государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М., 1822. Печатана иждивением сочинителя (Д.Н. Бантыш-Ка-

-
- менского) // Сын отечества. – 1823. – № 3. – С. 134.
- 13 *Марченко М.І.* Вказ. праця. – С. 142.
  - 14 *Бантыш-Каменский Д.Н.* Указ. соч. – С. 73–74.
  - 15 Там же. – С. 89.
  - 16 Там же. – С. 86.
  - 17 Там же. – С. 183.
  - 18 Там же. – С. 219.
  - 19 Там же. – С. 223.
  - 20 Там же.
  - 21 Там же. – С. 223–224.
  - 22 Там же. – С. 431.
  - 23 Там же. – С. 419.
  - 24 Там же. – С. 416.
  - 25 Там же. – С. 420.
  - 26 Там же. – С. 434.
  - 27 Там же. – С. 513.
  - 28 Там же. – С. 518.
  - 29 Там же. – С. 505.
  - 30 Там же. – С. 504.
  - 31 Там же. – С. 340.
  - 32 Там же. – С. 513.
  - 33 Там же. – С. 501.
  - 34 Там же. – С. 516.
  - 35 Там же. – С. 231.
  - 36 Там же. – С. 249.
  - 37 Там же. – С. 314.
  - 38 Там же. – С. 255.
  - 39 Там же. – С. 220.
  - 40 Там же. – С. 400.
  - 41 Там же.
  - 42 Там же. – С. 262.
  - 43 Там же. – С. 225.
  - 44 Там же. – С. 254.
  - 45 Там же. – С. 261.
  - 46 *Брайчевський Михайло.* Конспект історії України. – К., 1993. – С. 95–96.
  - 47 Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Указ. соч. – С. 559.
  - 48 Краткое описание Малороссии // *Летопись Самовидца.* – К., 1878. – С. 266.
  - 49 *Бантыш-Каменский Д.Н.* Указ. соч. – С. 262–263.
  - 50 Див.: Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссией. – СПб., 1869. – Т. 6. – С. 203, 204.
  - 51 *Марченко М.І.* Вказ. праця. – С. 147–148.
  - 52 Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Вказ. праця. – С. 342.
  - 53 Там же. – С. 343.
  - 54 История Малой России, соч. Д.Н.Бантыш-Каменским, изд. 3 // Отечественные записки. – 1842. – № 6. – С. 41.